

Mapy sądów podkomorskich, komisarskich, referendarskich, asesorskich i trybunałów, cz. I

DOWÓD I DOKUMENT

Pierwsze mapy majątkowe na terenie Rzeczypospolitej pojawiają się w XVI w. Wówczas, według ustaleń wybitnego historyka kartografii Stanisława Alexandrowicza, „dość często uciekano się do pomocy map w rozstrzyganiu sporów terytorialnych i przedstawianiu rozmieszczenia poszczególnych obiektów czy kompleksów dóbr”.

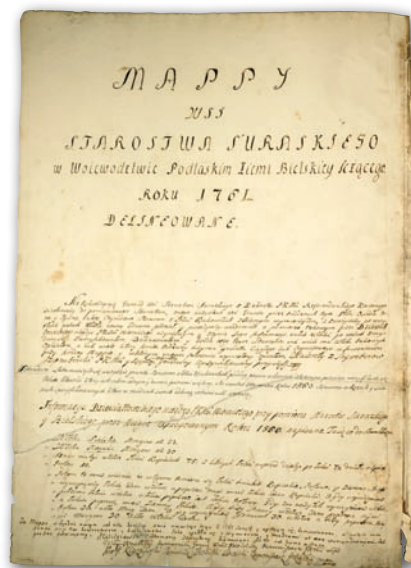
HENRYK BARTOSZEWICZ

Wraz z rozwojem osadnictwa na ziemiach polskich od XIII w. coraz precyzyjniej wytyczano granice własności ziemskiej. Pojawiło się wówczas także zjawisko podziału spadkowego gruntów, z którym wiązało się sporządzanie dokumentów potwierdzających ten akt. Dokumenty te rzadko jednak zawierały informacje topograficzne. Dopiero pod koniec XIV w., po wprowadzeniu nowego systemu kancelaryjnego, w którym dyplomy uzupełniono księgą wpisów, zaczęła się rozwijać dokumentacja topograficzna podziałów własnościowych. Księgi wpisów prowadzone przez kancelarię królewską i kancelarie instytucji sądowych do końca XVIII w. wpłynęły zasadniczo na kształtowanie się przekazów związanych z prawem własnościowym, a wytyczaniu granic, czyli wydzielaniu przestrzeni, towarzyszyło pojawienie się grupy osób, nazywanych miernikami (mierniczymi), specjalizujących się w mierzeniu gruntów.

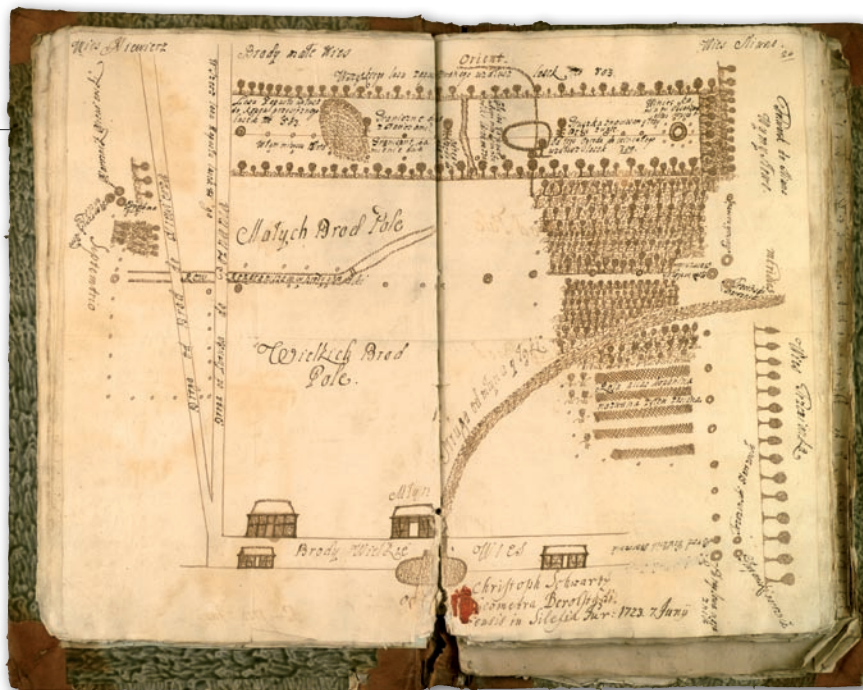
Sprawy wytyczania granic i podziałów spadkowych gruntów podlegały najpierw jurysdykcji sądu książęcego (królewskiego) i sądów ziemskich. W XIV w. wyodrębnił się **sąd podkomorski**, który był sądem pierwszej instancji dla szlachty i podobnie jak inne sądy szla-

checkie – ziemskie i grodzkie – przetrwał do 1792 r. W sprawach granicznych podczas rozstrzygania sporu sąd zbierał się w terenie, w miejscu wytyczania granic. Główną rolę w rozsądzaniu spraw odgrywał podkomorzy. Jego pomocnikami byli komornicy (było ich tyle, ile powiatów w województwie) i pisarz prowadzący księgi graniczne (podkomorskie). W czynnościach procesowych uczestniczył też mierniczy ziemski. Geometry w pracach przy ustalaniu granic brali udział już w XV w. Bardzo często również komornicy powiatowi dokonywali pomiarów gruntów i sporządzali mapy; zwłaszcza wówczas, gdy mieli stosowne kwalifikacje.

Rozwój gospodarczy ziem Rzeczypospolitej w XVI w. spowodował wzrost liczby spraw dotyczących własności i użytkowania ziemi, a ich dokumentacja musiała być bardziej szczegółowa. W 1523 r. mocą ustawy Sejmu w Piotrkowie zostało sformułowane prawo graniczne. W związku z tym reformy wymagały instytucje zajmujące się rozstrzyganiem kwestii dotyczących gruntów. Nastąpił w tym czasie wzrost aktywności sądu podkomorskiego (spory graniczne) oraz sądu grodzkie-

Rys. 1. Mapa starostwa suraskiego, 1761 r., AGAD, Zb. Kart. 134-2, strona tytułowa

Rys. 2. Mapa sporu granicznego między wsiami Brody Wielkie i Brody Małe, 1723 r., AGAD, Księgi grodzkie brzesko-kujawskie, księgi oblat I, ks. nr 3, l. 19-20

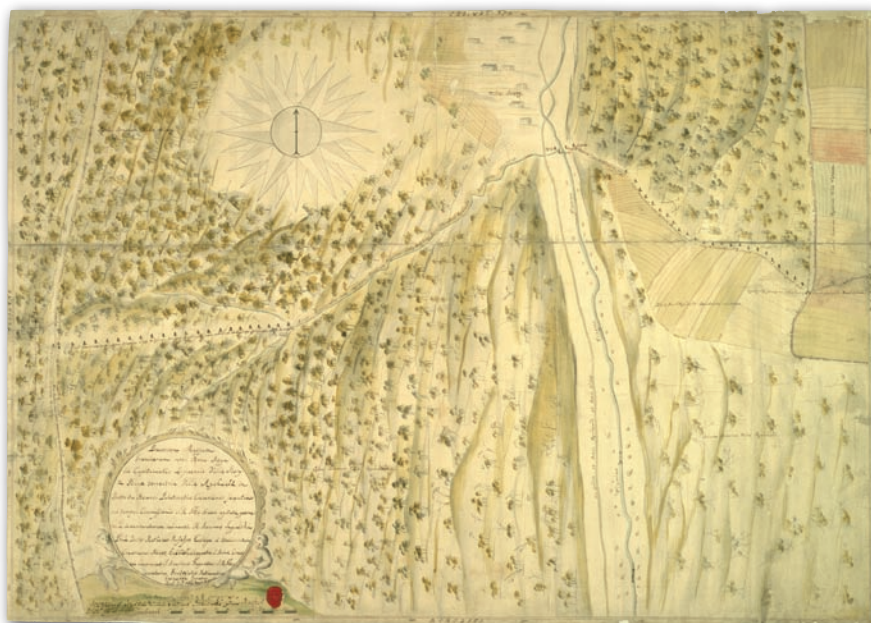
go (który przejął prawie w całości sprawy dotyczące władania ziemią).

Od początku XVI w. zaczęły kształtować się **sądy komisarskie** jako instytucja stała. Wcześniej były powoływane do sądenia tylko jednej sprawy, a następnie rozwiązywane, natomiast od 1504 r. rozstrzygały regularnie spory graniczne, głównie między dobrami królewskimi a prywatnymi. Do ich kompetencji należało także dokonywanie działów własności ziemskiej między braćmi i bliskimi krewnymi. Czynności sądowe były prowadzone na gruncie stanowiącym przedmiot sprawy. Komisarze przybywali tam w wyznaczonym terminie i nie mogli odjechać przed wydaniem wyroku.

W XVI w. z sądu królewskiego (nadwornego), w skład którego wchodził król, ziemstwa (sąd ziemski), asesorowie (powoływani przez monarchę z grona możnych i wyższych urzędników dworu) oraz referendarze (dwaj biegli w prawie doradcy: świecki i duchowny), ukształtowały się cztery oddzielne sądy królewskie: relacyjny, asesorski, sejmowy i referendarski. **Sąd asesorski**, składający się początkowo z ziemstwa i asesorów, miał w stosunku do sądu odbywającego się z udziałem króla charakter zastępczy z prawem odwołania się do sądu relacyjnego, kierowanego przez monarchę. Za panowania Zygmunta Augusta zaczął ustalać się nowy zakres kompetencji tego sądu – rozpatrywanie apelacji od wyroków sądów miejskich miast królewskich, które trafiały do asesorii w miarę ograniczania roli sądów wyższych prawa niemieckiego. Z czasem stał się on głównym (najwyższym) sądem apelacyjnym

dla miast królewskich. Sądził również sprawy o granice między królewszczyznami a dobrami prywatnymi.

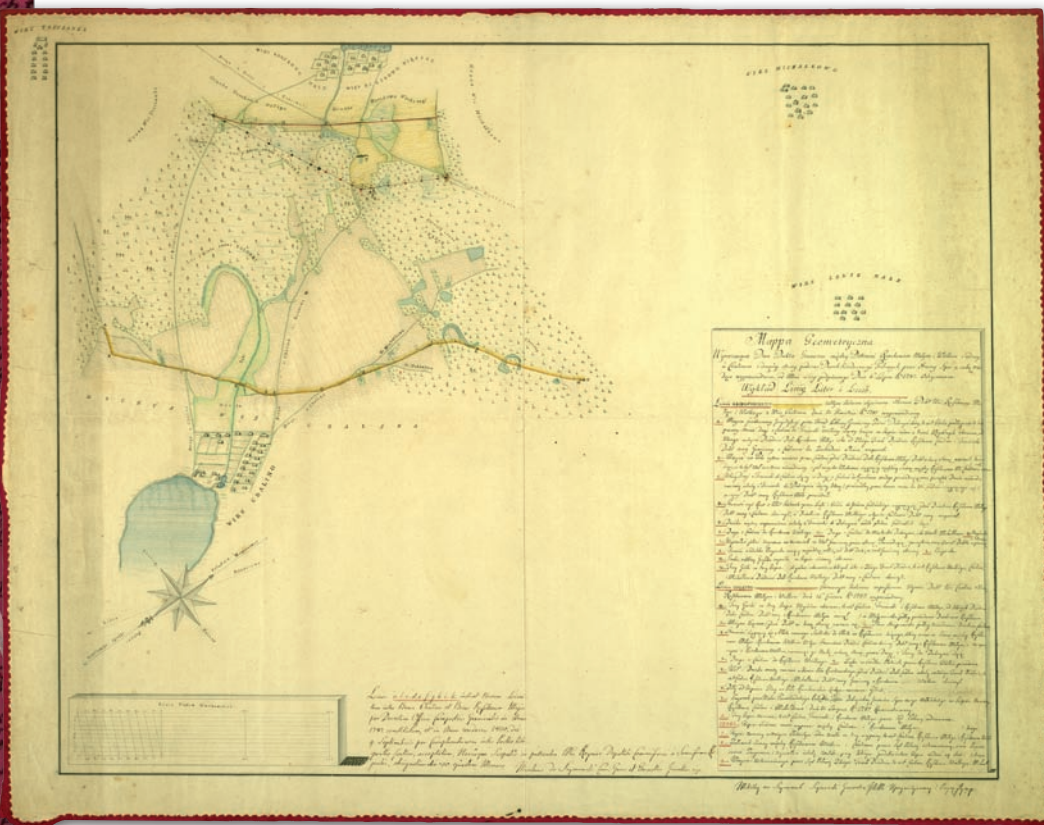
Sąd referendarski ukształtował się dopiero około 1580 r. Był najwyższym sądem dominialnym króla. Decydował w sprawach wniesionych przez chłopów z królewszczyzn, ekonomii, dóbr będących uposażeniem kasztelanów oraz należących do miast królewskich. Reprezentował interesy króla i skarbu koronnego. Niemalże od początku istnienia sądu referendarskiego zapadały w nim decyzje o pomiarze gruntów. W 1599 r. został wydany wyrok, w którym jest mowa o „przydaniu” rewizorowi miernika w celu dokonania pomiaru łąnów wybranieckich i w ten sposób sprawdzenia, czy wybrańcy

Rys. 3. Mapa granicy między wsiami Siary a Rychwałd, 1766 r., AGAD, Zb. Kart. 500-18

nie mają łąnów większych, niż przyznawało im prawo. O pomiarach i wyznaczaniu do ich wykonania geometrów mowa jest także w wyrokach z XVII w. Jednakże pomiary te nie były przeprowadzane zbyt często, a ich wynikom nie nadawano postaci kartograficznej. W XVII w. geometra wyznaczany przez sąd lub króla dokonywał jedynie pomiaru i sporządzał rejestr pomiarowy, który służył do porównania faktycznego stanu posiadania z przedstawionymi w sądzie dowodami, takimi jak przywileje, rewizje, lustracje czy wcześniejsze wyroki sądowe.

Uwieńczeniem reformy sądownictwa Rzeczypospolitej było utworzenie sądów najwyższej instancji w sprawach cywilnych i karnych stanu szlacheckiego – Trybunału Koronnego i Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego. Powołany mocą konstytucji uchwalonej przez Sejm 3 marca 1578 r. **Trybunał Koronny** był sądem apelacyjnym ostatniej instancji od wyroków sądów ziemskich, grodzkich i podkomorskich. Natomiast w kompetencji sądu królewskiego pozostały sprawy majątków królewskich oraz miast i mieszczan. W 1764 r. Sejm konwokacyjny przekształcił Trybunał Koronny w dwie oddzielne instytucje: Trybunał Wielkopolski i Trybunał Małopolski, z których każdy miał sędzić w dwóch kadencjach. Trybunał Wielkopolski przez pół roku zbierał się w Piotrkowie, drugie pół w Poznaniu, a w następnym roku w Bydgoszczy. Trybunał Małopolski sądził przez pół roku w Lublinie, a następnie we Lwowie.

Rys. 4. Mapa sporu granicznego między dobrami Ruszkowem Małym i Ruszkowem Wielkim a dobrami Chalino, 1787 r., AGAD, Zb. Kart. 396-18

W 1581 r. utworzono **Trybunał Wielkiego Księstwa Litewskiego**. W 1588 r. dokonano podziału obszaru jego działalności na dwie części: litewską (posiedzenia sądu miały odbywać się w Wilnie) i ruską (posiedzenia na zmianę w Nowogródku i Mińsku). W zakresie kompetencji trybunałów pozostawało ostateczne rozstrzygnięcie sporów granicznych, w których wyroki zapadały przed sądami szlacheckimi niższej instancji. W sprawach dotyczących dochodów i gruntów należących do Kościoła zbierał się sąd mieszany złożony z sześciu deputatów świeckich i czterech duchownych.

Wybitny historyk kartografii Stanisław Alexandrowicz odnalazł najstarsze polskie mapy majątkowe pochodzące z lat 1526-71, przechowywane w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie. Jednak mapa w sądzie zarówno jako dowód w sprawie, jak i zapis kartograficzny wyroku upowszechniła się dopiero w drugiej połowie XVIII w. Było to związane przede wszystkim z wykształceniem się w tym czasie zawodu geometry, który nie tylko wykony-

wał pomiar gruntów i rejestr pomiarowy, ale także sporządzał mapę z zachowaniem prawideł sztuki kartograficznej. Ustawę o powoływaniu geometrów przysięgłych do procesów granicznych przyjął Sejm

niemu mapy do momentu jej wykonania i zatwierdzenia często upływało wiele lat. Mapy zatwierdzali najczęściej komisarze, i to ich podpisy widnieją pod kartografikami sądowymi.

w 1768 r. w konstytucji o trybunałach. Uchwalona w tym samym roku ustawa przywracająca działalność sądu referendarskiego wprowadzała postanowienie o załączaniu map do wyroków sądowych. Geometrów wykonujących pomiary i sporządzających mapy zatrudniali komisarze wyznaczani do wizji sporu na gruncie, najczęściej na koszt procesujących się stron. Często decyzję sądu o przeprowadzeniu pomiaru i sporządzeniu mapy poprzedzało zresztą żądanie jednej lub obu stron procesu zainteresowanych posiadaniem takiej mapy do własnego użytku. Komisarzy zobowiązywano do wybierania geometrów posiadających odpowiednie wysokie kwalifikacje. Mapa po konfrontacji dokonanej w terenie z innymi dowodami w sprawie i złożeniu na niej podpisów przez komisarzy stanowiła podstawę wydania decyzji w sprawach spornych, które ostatecznie były podejmowane przez sąd. Od decyzji o sporządzeniu

Rys. 5. Mapa wsi Rębowo, 1785 r., AGAD, Zb. Kart. 177-5

Dekret referendarski wydany w 1759 r. regulował kwestię miar używanych podczas dokonywania pomiaru gruntów. Dokument ten stanowił podstawę prawną sporządzenia w 1761 r. wieloarkuszowej mapy starostwa suraskiego, nakazując wykonanie pomiaru przy użyciu miejscowej miary albo miary używanej w dokumentach przedłożonych w sprawie (AGAD, Zb. Kart. 134-2, ark. 1-12). Geometra królewski Walenty Szymborski umieścił na mapach adnotację, że dokonał pomiaru w łokciach krakowskich, ale po uzyskaniu informacji o pomiarze tych gruntów dokonany w 1560 r. przez mierniczego królewskiego Dziewałtowskiego zweryfikował pomiar do łokci i włók litewskich, które były stosowane na tym terenie przy pomiarze włócznej. Na mapie została zamieszczona także notatka z pomiaru Dziewałtowskiego dotycząca wielkości włók używanych: miejskiej i wiejskiej, oraz łokci: kupieckiego, prętowego i ziemnego (rys. 1).

Archiwum Główne Akt Dawnych jest jedynym w Polsce miejscem, gdzie są przechowywane mapy wytworzone w związku z procesami toczącymi się w XVIII w. przed wszystkimi istniejącymi wówczas sądami, które rozstrzygały w sprawach terytorialnych. W zbiorach AGAD znajduje się 156 XVIII-wiecznych polskich map sądowych, których pochodzenie (zespołowość) udało się ustalić ponad wszelką wątpliwość, w tym 65 map sądów podkomorskich, 10 map sądów komisarskich, 7 map sądów asesorskich, 2 mapy Trybunału Koronnego, 2 mapy Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego i 70 map sądu referendarskiego. Ponadto zachowało się ponad 50 XVIII-wiecznych map sądowych, których przynależność zespołowa jest trudna do ustalenia, m.in. z powodu braku adnotacji o sądzie, który spór terytorialny rozstrzygał.

Najstarsza z przechowywanych w AGAD map sądowych dotyczy sporu granicznego toczącego się przed sądem podkomorskim pomiędzy wsiami Brody Wielkie a Brody Małe w powiecie poznańskim. Została sporządzona w 1723 r. przez geometrę Christopha Schwartza (rys. 2). Mapę tę, podobnie jak kilka innych kartografików sądowych, głównie spośród tych najwcześniejszych, należy zaliczyć do kategorii prymitywów kartograficznych. Wszystkie XVIII-wieczne mapy sądowe zostały wykonane techniką rękopiśmienną, najczęściej wielobarwną. Poziom wykonania i stopień dokład-

ności map są bardzo różnicowane. Obok niezbyt licznej grupy prymitywnych szkiców większość stanowi mapy o wysokim poziomie wykonania i dużym stopniu dokładności.

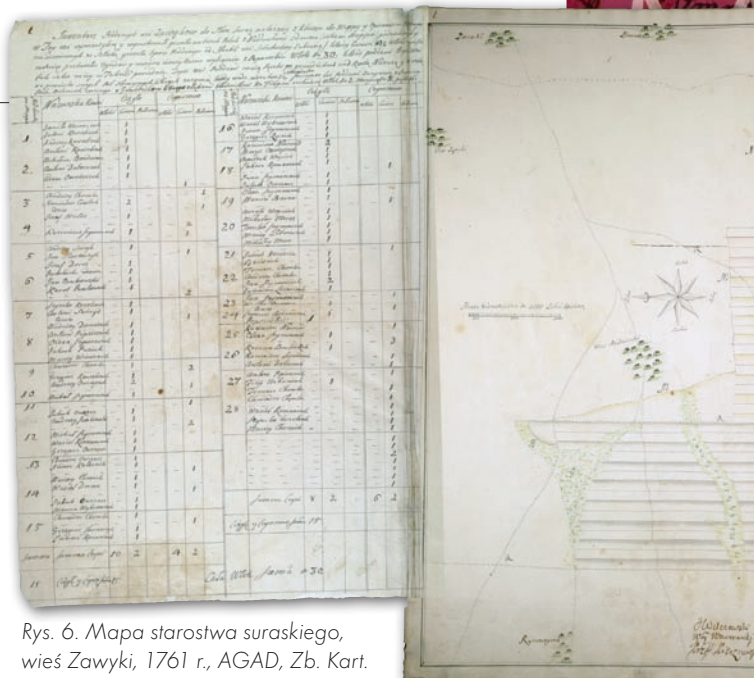
Autorami map są dowódcy byli geometrzy przysięgli (część z nich posiadała także tytuł geometry królewskiego), rzadziej komornicy graniczni. Niektórzy pełnili te funkcje równoległe. Kilku geometrów posiadało stopnie wojskowe, m.in. major Jan Nepomucen Czaki oraz kapitanowie: Franciszek Placydy, Michał Biling i Franciszek Winnicki, przy czym ten ostatni pełnił jeszcze urząd stolnika. Z grona inżynierów wojskowych, którzy sporządzali także mapy sądowe, postacią najbardziej znaną był Jan Nepomucen Czaki, syn wybitnego polskiego kartografa królewskiego Franciszka Floriana Czakiego pochodzącego ze znakomitej rodziny węgierskiej Csaky de Kerestsegh. Od 1781 r. był kapitanem korpusu pontonierów, później majorem wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego, geometrą przysięgłym i komornikiem granicznym, od 1786 r. geometrą królewskim. Odegrał on poczesną rolę w powstaniu kościuszkowskim. Zachowało się 7 sądowych i ponad 20 własnościowych map gruntowych autorstwa J. N. Czakiego.

Z kolei autorem sporządzonej w 1766 r. mapy sporu granicznego między wsiami Siary a Rychwałd położonymi w powiecie bieckim rozstrzyganego przez sąd komisarski był Adam Szczepan Jagielski podpisujący się *philosophiae doctor matheseos professor* (rys. 3). Jagielski należał do grona wybitnych uczonych polskich drugiej połowy XVIII w. W 1753 r. został sekretarzem królewskim, jednocześnie otrzymując tytuł matematyka królewskiego. W 1759 r. złożył przysięgę jako geometra królewski. Po objęciu jednej z katedr matematyki na Uniwersytecie Krakowskim wykładał kolejno matematykę, filozofię i astronomię. Był także dziekanem Wydziału Filozoficznego. Spośród autorów map sądowych do grona najbardziej znanych mierniczych i kartografów drugiej połowy XVIII w. należy zaliczyć także geometrę królewskiego Antoniego Boja-

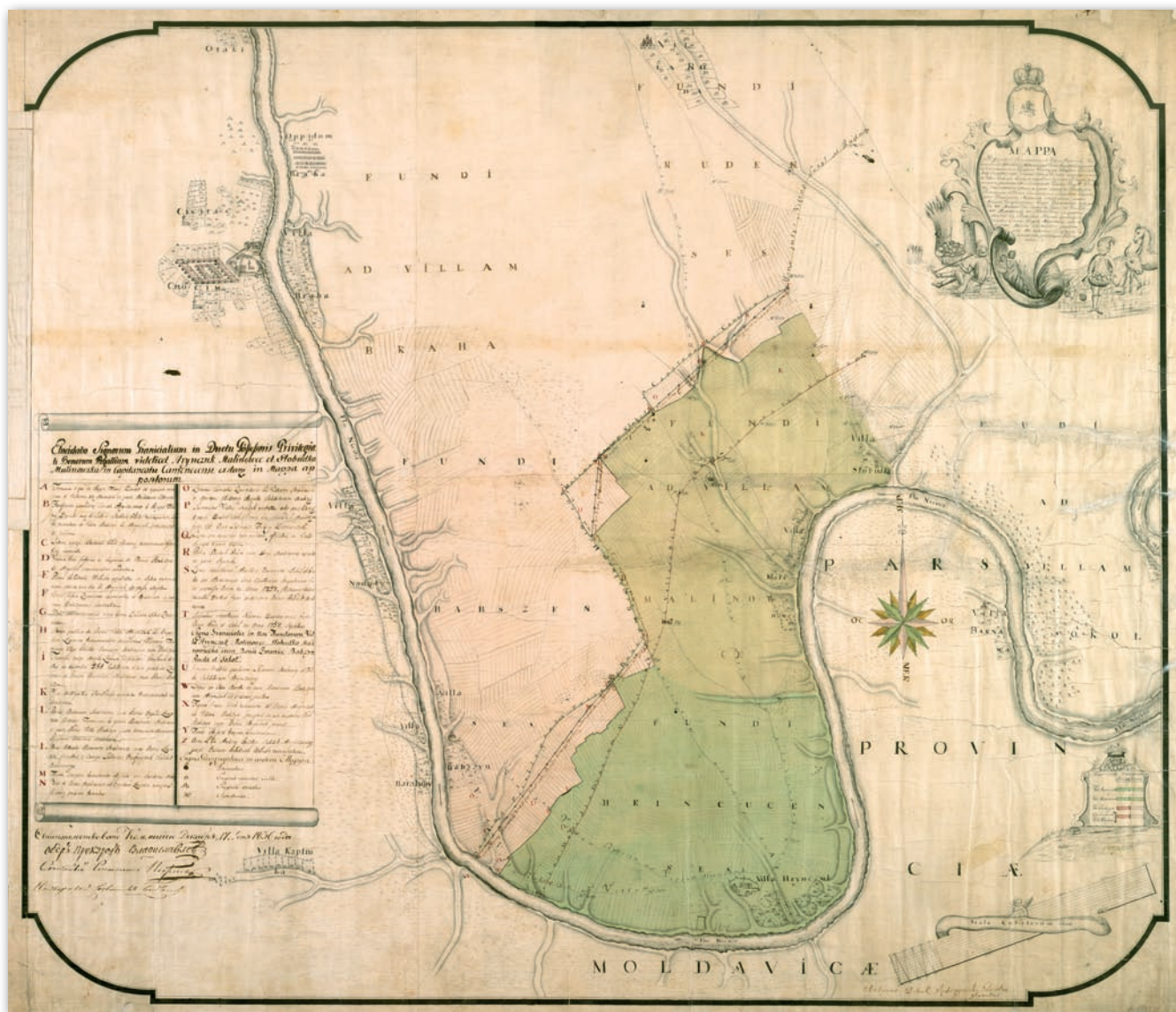
nowicza, geometrę przysięgłego i uprzywilejowanego Karola Kirszenszteina, geometrę Rzeczypospolitej i geometrę królewskiego Teodora Krzyckiego, geometrę generalnego Rzeczypospolitej i geometrę królewskiego Walentego Szymborskiego oraz geometrę królewskiego i grodzkiego Józefa Żochowskiego.

Większość zachowanych map sądowych została zaopartowana w podziałkę liniową w prętach, sznurach lub łokciach. Skala map waha się od około 1:2400 do 1:21 250. Najczęściej spotykane są skale w przedziale od 1:5000 do 1:10 000. Na większości kartografików orientację wskazuje ozdobna róża kierunków świata lub strzałka północny.

Ważną częścią niemal wszystkich map sądowych są elementy opisowe. Umieszczanie legendy na mapie wielkoskalowej, zwłaszcza wykonywanej do celów rozgraniczania dóbr, było w XVIII w. zasadą respektowaną przez prawie wszystkich geometrów. Wcześniej (w XVI i XVII w.) opisy umieszczano najczęściej bezpośrednio na obrazie kartograficznym. Legenda przeważnie składa się z objaśnień symboli liczbowych i literowych, stosowanych na mapie przede wszystkim do oznaczania duktów granicznych (rys. 4), rzadziej z objaśnień barw (rys. 5), a wyjątkowo – znaków topograficznych. Na wielu mapach umieszczono rejestry pomiarowe nazywane w XVIII w. *inwentarzami* lub *instruktarzami*, podające obszar gruntów ornych, łąk, lasów i nieużytków w ówczesnych miarach powierzchni: we włókach, morgach i prętach kwadratowych (rys. 6). Z informacji zawartych na kilku mapach wynika, że zostały do

Rys. 6. Mapa starostwa suraskiego, wieś Zawyki, 1761 r., AGAD, Zb. Kart. 134-2, ark. 1, fragment

Rys. 7. Mapa sporu między wsiami Hrynczuk, Malinowce i Słobodka Malinowska a wsiami Babszyn i Ruda, 1772-78 r., AGAD, Zb. Kart. 500-15

nich sporządzone oddzielne dokumenty opisowe, które się nie zachowały.

Na mapach sądowych, co jest charakterystyczne dla wszystkich rodzajów XVIII-wiecznych map wielkoskalowych, występują bardzo często elementy ornamentacyjne. Zwykle są to kartusze, w których umieszczano tytuł mapy oraz ozdobne ramki otaczające legendę i podziałkę (rys. 7). Cechą charakterystyczną tych kartografików jest bogactwo elementów ikonograficznych zastosowanych w treści mapy. Za pomocą symboli rysunkowych przedstawiano przede wszystkim domy, kościoły, wiatraki, młyny, studnie i drzewa. Na szczególną uwagę – ze względu na ikonograficzny sposób przedstawienia zabudowy i zagospodarowania terenu – za-

śluje mapa granic pomiędzy dobrami duchownymi Żłaków Borowy w powiecie gąbińskim a dobrami szlacheckimi Wrzeciona w powiecie orłowskim wykonana w pierwszej połowie XVIII w. przez nieznanego autora na arkuszu papieru o wymiarach 83 x 50 cm w skali około 1:10 000.

Barwnymi rysunkami oznaczono kościoły, domy, studnie z żurawiem, wiatraki i mosty (rys. 8).

Cdn.

DR HENRYK BARTOSZEWICZ

Literatura w drugiej części artykułu

Rys. 8. Mapa granicy między dobrami Żłaków Borowy a dobrami Wrzeciona, I poł. XVIII w., AGAD, Zb. Kart. 343-7

